

Mekân ve Müslüman Şehir Hayatı: Fes Labirentinin Sınırlarında

Simon O'Meara, Çev. Hatice Orman Topçu, İstanbul: Açılım Yayınları, 2014, 238 sayfa.

Elif ÖZDOĞAN*

Kuzey Afrika Bölgesi'nin sanat ve mimarisi üzerine odaklanmak suretiyle İslam sanatının ve mimarisinin sosyolojik boyutlarını araştıran Simon O'Meara, halihazırda Londra'daki School of Oriental and African Studies (SOAS)'da öğretim üyesidir. Simon O'Meara'nın doktora tezi *Space and Muslim Urban Life: At the Limits of the Labyrinth of Fez*, dünyanın en iyi akademik yayınlarından biri sayılan Routledge tarafından 2007'de basılmıştır.

1960'lardan beri "İslami bir şehir var mıdır?" sorusu tartışmalara konu olmaktadır. Simon O'Meara bu soruya farklı bir pencereden bakarak "Bir şehir ne zaman bir yaşam tarzı haline gelir?" sorusunu gündeme getirir. Eserinde tarih, din bilim, hukuk, mimari ve estetik felsefeyi içine alan interdisipliner alanın imkanlarını kullanarak, bu soruya özgün bir cevap sunar. Ayrıca eserin Türkçe baskısı için kaleme aldığı önsözde, Turgut Cansever'le hürmetkâr bir şekilde ihtilafını dile getirir. Zira Cansever'e göre tarihi İslam şehirleri tevhidin bir göstergesidir. O'Meara ise tek tip olmayan "Tarihi İslam şehirlerinin İslam'ın bir ifadesi olmadığını, ancak İslam'ın bu şehrin bir ifadesi olduğu"nu düşünmektedir.

Yazarın eseri yazma amacı, en temelde okurlarına "Müslüman Arap tarihi şehri tanımlayan duvarların, tuğlalardan ve çamurdan çok daha fazlasını ifade ettiğini" gösterme arzusudur. Bu nedenle araştırmasında, mekânın görünen fiziksel boyutlarından çok daha kompleks bir yapı arz ettiğini savunmaktadır.

O'Meara araştırmasının, Ortadoğu ve Kuzey Afrika araştırmaları alanına üç düzlemde katkı sunmasını hedeflemektedir. Bu katılardan ilki metodolojiktir. Yazar, İslami mimariyi, gelişime açık olmayan ve yalnızca estetik bir nesne olarak gören gelenekten koparmak istemektedir. Bu bağlamda eserinde, mimariyi, onu üreten toplumun kültürüyle yeniden ele alan bir metotla değerlendirmeyi teklif etmektedir. İkinci katkı, eserinin Kuzey Afrika'nın en eski şehirlerinden birine ışık tutması ve Müslüman Arap dünyasının büyük bir kısmında hala yaygın olduğunu düşündüğü bir çevre tarzı hakkında bilgi vermesidir. Üçüncü katkı ise ampirik bir yöntemle bu çevre tipinin biçimine ve uzun ömürlülüğüne katkıda bulunan hukuki söylemin oluşturduğu bir estetiğe dikkat çekerek, orta çağ ile modern dönem öncesi Müslüman Arap şehir kültüründe duvar ve duvar benzeri yapılara dair bir anlatı sunmasıdır. Nihayetinde yazar, bu anlatının birkaç şehrin kuruluş anlatısının beslediği mitik bir paradigmanın eseri olduğu sonucuna vararak kendine özgü bir perspektif ortaya koymaktadır.

---

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, elif.ozdgn@hotmail.com

Yazar, altı bölümden oluşan eserini her biri farklı noktalara ışık tutacak şekilde inşa etmiştir. “Modern Dönem Öncesi Fes” başlıklı I. bölümde, modern dönem öncesi Fes’in tarihi ve mimari mahiyetini ele almaktadır. Bu bağlamda öncelikle şehrin duvarlarına dikkat çekmektedir. Zira yazara göre, bu duvarlar Fes’i fiziki/mimari olarak tanımlamanın yanı sıra tarihini belirlemede de önemli rol oynamaktadır. Ayrıcabu bölümde, tarihi Fes şehrinin coğrafyasının siyasi sınırları belirtilmekte, günümüzde Medine denilen ve eski şehrin tamamı olan Fes el-Bali, Fes el-Cedid (Yeni Fes) ve Ville Nouvelle (Yeni Şehir) olmak üzere üç bölüme ayrıldığı zikredilmektedir. Yazar, anlatısını Meriniler döneminde Fes’in siyasi coğrafyasını gösteren bir harita ile görselleştirmiştir. Ancak haritada, Ville Nouvelle yer almamaktadır. Bunun sebebi, Fes denildiğinde genellikle Medine ve Fes el-Cedid’in anlaşılıyor olması ile izah edilmektedir. Bununla birlikte bu bölümde, şehrin kuş bakışı görüntüsünün ve mahallelerin fotoğraflarının yer aldığı görsellere yer verilmesi, okurun zihninde tarihi şehrin mimarisinde duvarların önemine dair somut bir tasavvur oluşturmaktadır.

O’Meara, duvarların, şehrin hem fiziksel hem de tarihi durumunu nasıl belirlediğine dikkat çekmek ve dönemin yönetici hanedanları Merini ile Vattasiler’in şehre bıraktığı -bu dönemden çok daha uzun sürecek- kurumsal kimliği irdelemek için araştırmasını 1300-1600 yıllarını kapsayan tarihsel dönemle sınırlandırmıştır. Şehrin kuruluşunu gerçekleştiren İdrisiler Hanedanı’na yapılan vurgu ve “Meriniler döneminde, siyasi bir ideoloji olarak geliştirilen şerifçilik olgusu” yazarın tezine göre şehrin tarihi mekânsal kurgusu açısından önem arz etmektedir. Yazar bu iddiasını, Fas’ta halen devam eden ideolojilerin temellerinin bu döneme dayandığını gösteren soyut ve o dönemde şekillenen mimari tarzın günümüze kadar intikal ettiğini gösteren somut delillerle temellendirmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan bu bölümde Fes’in ele aldığı dönemlerdeki sosyolojik durumuna da yer vermektedir. Fes’in kuruluş döneminde kaba saba insanlarıyla bildiğine, Murabıtlar döneminde şehrin etrafının duvarlarla çevrilmesinden sonra bölgede daha ziyade Maliki fıkıh ilmi ve Yahudi ticaretinin ün saldığına, Muvahhitler döneminde ise kırıp dökten zorbalık devam etmesine rağmen mimari açıdan asil sarayların, evlerin, üzeri kubbeli gür çeşmelerin, hamamların ve kanalların yapıldığına değinilmiştir. Ardından, modern dönem öncesindeki şehrin duvarları içindeki sanatsal mimari yapıya dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bu minvalde yazar, Cuma camilerini, medreseleri, zaviyeleri, hamamları, şehrin merkezinde değerli eşyaların satıldığı *keysariye* denilen pazarı, hatta surları, sur kapılarını ve Murabıtlar kalesini, Fes tarihinin çeşitli dönemlerinde yapılan anıtsal mekanlar olarak zikretmektedir. Anıtsal mekânın savunmaya yönelik bir parçası olan diğer unsurlar, şehrin mahallelerini birbirinden ve bazen de müstakil evlerden ayıran kemer altı yolları ile kapılardır. Bu kapıların mahalle sınırlarında görülen şiddet olaylarına karşı savunma amaçlı yapıldığı da zikredilmektedir.

Bu bölümde son olarak Fes, duvarlarıyla tanımlanan ve tarif edilen bir şehir olarak nitelendirilmektedir. Yazar, kitabın başlığında bu duruma “labirent” nitelemesi ile işaret etmiştir. Yazara göre, şehrin tarihi açısından da duvarların önemli fonksiyonları olmuştur. Bunlardan biri şehrin işgal edilmesine karşılık savunma özelliğine sahip olmasıdır. Zira yöneticilerin bu şehri içten ele geçirmek

zorunda kaldığını söyleyerek, şehrin sadece yapısının değil tarihinin de duvarlarla belirlendiğine dikkat çekmektedir.

II. bölümde, Fes'in altın çağı olmasına rağmen, yazarın Avrupa merkezli yerel dönemlendirme anlayışına uygun olarak orta çağ ve modern dönem öncesi şeklinde nitelendirdiği Müslüman Arap şehir kültüründe, duvarların, hukuk dışı boyutlarını da içeren önemli sosyal ve dini roller oynadığına temas edilmektedir. Yazar araştırmasında duvarların bu sosyal ve dini rollerine "duvar düşüncesi" adını vermektedir. Tarihi şehrin duvarlarına yerleştirilen açıklıkların, pencerelerin, kapıların, dekoratif çerçevelerin maddi ve sembolik anlamları olduğuna değinmekte, bu anlamların din olgusunun da etkisiyle gelenekselleşen temellerine dikkat çekmektedir. Özellikle kapı ve duvar metaforuna odaklanan anlatısını güçlendirmek adına dinin ana kaynakları olan Kur'an ve hadisten örnekler sunmaktadır. Buna göre duvarlar, dünya ve ahiret arasındaki eşiği, kapı ise geçişi sembolize etmektedir. Ardından duvar kurgusu kapsamında evsel mekâna değinmekte, bu sefer de duvarların örtücü ve ayırıcı bir unsur olarak kazandığı anlama ve hicabın da ayırıcı/gizleyici olması bakımından duvarla benzer bir mahiyet arz ettiğine değinilmektedir. Ayrıca yazar, evsel mekanın harem oluşu ve hicabın mahiyeti bakımından kadınların gözlerden uzak yaşamasının aslında İslami olmadığı, bu konunun Kur'an'da sadece peygamberlerin hanımlarıyla ilgili olarak bulunmasına rağmen, hadislerde tüm mümin kadınlara dair söylemlerin olması nedeniyle evsel mekanla kadın arasında ideolojik bir bağlantı kurulduğunu ifade etmesi, akabinde bu sınır koyucu ve perdeleyici işlevin kültürel ve geleneksel bir mefhum olarak açıklanması, eksik bir değerlendirme olarak dikkat çekmektedir. Zira bu bakış açısı, örtünme ve Allah'ın sınırlarına uyma ritüellerini Orta Çağ tarihsel perdesindeki geleneksellik vurgusu içinde değerlendirse de günümüzde Doğu'dan Batı'ya dünyanın her bölgesindeki Müslümanlar tarafından bu ritüelin uygulanıyor olması, yazarın bu iddiayı hasrettiği Orta Çağ tarihselliği suretinden çıkarmaktadır.

III. bölüm, bir önceki bölümün tamamlayıcısıdır ve duvarları normatif hukuki bir araştırma olarak ele alan "duvarlar kitabı"na dair incelemeyi kapsamaktadır. Diğer deyişle önceki bölümde sosyal ve dini rollerinin inşa edildiği yazarın adlandırdığı şekliyle "duvar düşüncesi"nin bu bölümde yasal simgesi, Müslüman şehir hayatının "yasaklayıcı bir estetiği" olması yönüyle ve duvarlar kitabı vasıtasıyla yeniden üretilmektedir. Duvarlar kitabı temelde ortak dış duvarları konu alan, Müslüman-Arap şehrinin mimari çevresine ilişkin ihtilaflarla alakalı fikirlerden ve mahkeme kayıtlarından beslenen bir sosyal bilim söylemidir. Bu bölümde bu kaynaklardan bol bol örnekler verilmekte ve bu yöntemle duvarlar kitabında bulunan duvarın sağladığı mahremiyet ve ayrı durma ile kültür ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Nitekim Kur'an'da duvarlar kitabının dayandırıldığı hiçbir ayetin olmadığı, az sayıda hadis olmakla beraber duvarlar kitabında en yaygın olanın "İslam'da zarar ve zarara karşı zarar yoktur" anlamındaki genel mahiyet içeren hadisin temel alındığı, ancak çoğunlukla Hanefi ve Maliki alimlerin görüşlerinin uygulandığı zikredilmektedir. O'Meara, bu alimlerin eserlerinde yer alan şehrin mimari dokusu ile hukuki dokunun ilişkisine dair bir kritik sunmakta ve hukuki estetiğe dair "yerel şartlara cevap veren bir başvuru kaynağı" nitelemesi yapmaktadır. Bu bölümde yazar aynı zamanda şehrin

İslamîliği tartışmasında, açık ifadelerle kendi yorumunu sunmaktadır. Buna göre mimari mekânın İslam tarafından modifiye edildiğini, ancak modifiye edilmekle İslam'dan kaynaklanmanın aynı şey olmadığını, bu nedenle sözde İslami şehir kategorisi başlığının geçerliliğini kanıtlamak için kullanılmayacağını (s.107) beyan etmektedir. Fakat Fes'in modern öncesi dönemi duvar düşüncesinde olduğu gibi bu kategorinin bireysel parçalarının İslami olarak tanınan tarihi şehirselleşme dokuyu oluşturduğu zikredilmektedir.

IV. bölümde, duvarlar kitabının hukuki temelleri araştırılmaktadır ve eserin en teknik aynı zamanda en metodolojik bölümüdür. Bu bölümde İslam hukukunun, asıllar üzerine inşa olduğu, fihhın temelleri (asılları) bilinirse duvarların özünde ne olduğunun bilineceği, İslam hukuku Müslüman şehir kültürünün özünü teşkil ettiği için bir duvarı hukuken teşhis etmek, normatif de olsa onu kültürel olarak teşhis etmek anlamına geleceği fikri örf, amel, zaruret ve maslahat kavramları temelinde işlenmektedir. Sonuçta amel, duvarlar kitabı ve örf arasında bağlantı kurularak Müslüman Arap şehrinde hukuki estetiğin gelenek veya örf tarafından tartışıldığı ispat edilmeye çalışılmaktadır. Yazara göre “duvar düşüncesi”nin hukuki somut hali olan gelenek, duvarın normatif manasının esasını oluşturmaktadır.

Önceki bölümde duvarların koruyucu özelliğini haya mefhumuyla tanımlayan yazar V. bölümde, bu yorumunu güçlendirmek için *Risale el-mudûn* külliyyatından deliller getirmektedir. Ayrıca bu bölümde yazar, duvarların, hayanın geleneksel düzlemdeki mekânsal etkileri olan “ayırma” ve “tersine çevirme” görevini üstlendiğini iddia etmektedir. Fes'in labirente dönüştüğü mekânı anlamak için duvarların bu yorumuna dikkat çekmektedir. Nitekim Fes duvarlarını, hayanın mimari olarak cisimleşmiş hali olarak tanımlamaktadır. Duvarın bu manası ile varılan sonuç, duvarları ile tanımlanan ve belirlenen bir şehir olan modern dönem öncesi Fes'in yerinin fiziksel ve sosyolojik olarak ayırma ve tersine çevirme mekânı olduğudur. Yazarın bu bölümde, giysinin ve haya davranışlarının da mekânı ayıran ve tersine çeviren etkisi olduğu vurgusu özgün düşünsel bir katkı olarak görülmektedir.

Eserin son bölümünü oluşturan VI. bölümde yazar, Fes'in ilk duvarlarının analizi bağlamında birinci bölümde şerifçilik olgusu üzerinden dile getirdiği siyasi ideolojik bakışı “Fes'in kuruluş efsanesi” diye adlandırdığı mitik bir paradigma kalıbına sokarak analiz etmeye çalışmaktadır. Bu efsanenin, [H.z.] Peygamber'in siretindeki “İslami siyasi devlet Medine'nin oluşumu” ile alakalı olarak kaydedilen “mitik bir kuruluş paradigmasının ritüelistik olarak yeniden sahnelenmesi olduğunu” iddia etmektedir. Fes'in, mitsel olarak kuruluş tarihinde dört unsura dikkat çekmektedir: “yükseltilmiş statü”, “rahip figürü”, “daha önceki durumu tersine çevirme”, “bir yetki alanının sınırlarının tersine çevrilişi veya İslam hakimiyeti ile selamet bulmuş şehir”. Bu unsurları Medine'nin ve Fes'in kuruluşundaki ortak ideolojik unsurlar olarak değerlendirmektedir. Paradigmanın özünde yatan şeyin bu araştırmanın duvar tanımı ve duvarın tanımlandığı mekânın II. ve III. bölümlerdeki sosyolojik ve kültürel gözlemlerle uyum içinde olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Yazar aslında bu bölümde bir tür Müslüman şehir tarih yazımı eleştirisi yapmaktadır. Fes ile Medine'nin

kuruluşunda söz gelimi bu mitik benzetmeyi yaparken gizil bir sîret yazımı eleştirisi yaptığı da gözden kaçmamaktadır.

Kitabın başında, eserde kullanılan fotoğraf ve haritaların listesi verilerek, bunların kaynakları sıralanmıştır. Eserin sonunda ise duvarlar kitabındaki dava örneklerini gösteren ekler bölümü, terimler sözlüğü ve zengin bir bibliyografya bulunmaktadır. Eserin orijinalinde isim ve konu indeksi de bulunmaktadır. Tercüme esnasında ne yazık ki, isim ve konu indeksi eserden çıkarılarak alfabetik sıranın dahi gözetilmediği bir terimler sözlüğü kitaba eklenmiştir. Ayrıca eser Türkçe olarak basılırken dizgisinde meydana gelen hatalar okuyucunun gözünden kaçmamaktadır. Diğer yandan eserde çevirmenin veya yayınevının önsözü de bulunmamaktadır. Bu durum eserde yer alan köşeli parantezlerin ilk bakışta yazara mı çevirmene mi ait olduğu konusunda şaibe doğurmaktadır. Çevirmenin, ayetlerin İngilizce'den Türkçe'ye çevirisinde umumiyetle *Diyanet Meali*'ni esas aldığı gözlemlenmiştir. Ancak buna dair hiçbir açıklama yer almamaktadır. Eserin gözden geçirilmiş yeni bir baskısının yapılması ve bu baskıda, önsöz veya yayınlayanın notu bölümlerinin eklenmesi elzem görülmektedir.

Ele aldığımız bu eser, İslam şehir ve mimarisine yönelik ele alınan sayılı çalışmalardan birini teşkil etmektedir. Eser, akademik perspektiften okuma yapmak isteyenlere farklı bir bakış açısı sunacaktır.